

Tekst 1 In jouw schoenen, in mijn hoofd

Hoe verhouden literatuur en empathie zich tot elkaar?

(1) Het Londense kunstinitiatief Empathy Museum zette enkele jaren geleden een project op met als titel *A Mile in My Shoes*,¹⁾ onder leiding van kunstenaar-curator Clare Patey. In een container, omgebouwd tot een schoenenwinkel of een soort van interactieve schoenendoos, konden bezoekers hun eigen schoenen inruilen voor die van een bekende of onbekende medemens. Dat kon schoeisel zijn van een kankerpatiënt, een chirurg, een dakloze, een imam, een vluchteling, of nog iemand anders. Daarna zetten ze een koptelefoon op en konden ze het verhaal van die persoon beluisteren en – dat was vooral de bedoeling – zich inleven. De mobiele schoenenwinkel ging de wereld rond en werd na Londen onder meer nog opgesteld in Riga, Melbourne, São Paulo, Porto, Montréal, Stockholm en Den Haag. Er werden steeds nieuwe verhalen opgenomen en aan de verzameling toegevoegd.

(2) De gedachte achter het project is niet nieuw: we leven in een gepolariseerde, conflictrijke en hyperindividualistische samenleving die nood heeft aan het weerwerk van humaniteit, solidariteit en empathie. *A Mile in My Shoes* illustreert het geloof dat zich inleven, waartoe de mens blijkbaar biologisch is uitgerust, gestimuleerd en getraind kan worden.

(3) Kunst – die sowieso inleving vraagt – kan daarbij helpen, en velen zien vooral literatuur als een geschikt experimenteerterrein daarvoor. De

Amerikaanse filosoof Martha Nussbaum en psychologen als Steven Pinker en Martin Hoffman zijn bovendien van mening dat het menselijke vermogen om zich in de ander in te leven onze morele gevoeligheid en onze sociale vaardigheden tout court verhoogt.

(4) En wie erin slaagt om het perspectief van de ander in te nemen, is eveneens in staat om zijn eigen perspectief kritisch te bekijken en te herzien. Kortom, door boeken te lezen word je empathischer. Wie empathie kan opbrengen, wordt een beter mens.

(5) Dit veronderstelde effect van het lezen van boeken op het vermogen om empathie te tonen of, ruimer, om moreel te handelen, tref je aan in zowat elk recent rapport over leesbevordering: lezen als “onontbeerlijke oefening voor de geest”. Literatuur wordt gezien als een safe space²⁾ voor emotionele exercities, omdat er geen reële actie van de lezer wordt verwacht of hoeft te worden gevreesd.

(6) Naast de loftuitingen over de effecten van empathie klinken er ook herhaaldelijk waarschuwingen tegen de ‘empathiegolf’ en de oproepen tot een ‘empathierevolutie’. Als ieder zich in de ander zou inleven en met hem of haar zou meevoelen, zou dit niet noodzakelijkerwijs uitmonden in een betere maatschappij.

(7) Dat een empathische ingesteldheid vooral gericht is op wie ons het naaste staat – familieleden, vrienden of al wie op ons lijkt – maakt die

juist bijzonder ongeschikt als kompas voor politiek beleid. Empathische
85 gevoelens zijn bovendien beperkt in duur, ze komen intuïtief tot stand en kunnen snel in hun tegendeel omslaan: woede en wraak.

(8) Ook wanneer het over literatuur
90 gaat, zijn er wel wat vraagtekens te plaatsen bij de positieve inschatting van de invloed die lezen zou hebben op ons empathische vermogen. In de eerste plaats is het bijzonder moeilijk
95 om empirisch onderzoek uit te voeren naar het effect van lezen, laat staan naar het effect op de empathische reacties van lezers. Dergelijk onderzoek gebeurt doorgaans met vragenlijsten, waarbij de ondervraagden
100 mogelijk meer gewenste dan reële antwoorden geven.

(9) Een vraag naar empathie voor een bepaald personage kan intiem
105 overkomen. Hoe kun je controleren of het wel klopt wat een lezer beweert en of hij zijn eigen empathische gedrag wel goed inschat? En zou het niet net zo goed kunnen dat je niet
110 door literatuur te lezen empathischer wordt, maar dat van nature empathische mensen intensiever en beter lezen?

(10) Wat in vele beschouwingen en
115 onderzoeken ook zelden aandacht krijgt, is het literaire genre. Over welk soort van boeken gaat het eigenlijk? Wekken hoogstaande literaire boeken, canonwerken, gemakkelijker
120 of minder gemakkelijk empathie op dan pageturners? Geldt dit evenzeer voor poëzie als voor proza? Moeten we niet vrezen voor negatieve effecten bij moreel verwerpelijke boeken?
125 Is uiteindelijk de nadruk op het empathische effect van lezen misschien niet meer dan een truc om de vele projecten tot leesbevordering gefinancierd te krijgen, en simpelweg

130 wishful thinking?

(11) Boeken doen het niet in hun eentje, schreef literatuurwetenschapper en empathieonderzoeker Suzanne Keen. De rol van leraren,
135 ouders, vrienden of bibliothecarissen kan even belangrijk zijn als het boek zelf. Uit de explosie aan leesclubs in de Lage Landen kunnen we misschien ook afleiden dat een gedeelde
140 leeservaring even belangrijk is als het gelezen boek.

(12) Ten slotte is er nog de ethische problematiek van het empathisch lezen, iets waar de Joods-Italiaanse
145 auteur Primo Levi voor waarschuwde. Wie onderwijs over de Holocaust richt op empathisch engagement en identificatie, loopt het gevaar die gebeurtenissen en ervaringen te
150 normaliseren en te trivialisieren.

(13) Dan stapt een lezer niet in de schoenen van iemand anders, maar stelt hij die iemand anders in zijn eigen schoenen, gaat hij uit van zijn
155 eigen ervaringen. Hongerlijden in een kamp met de dood voor ogen is iets geheel anders dan rondlopen met een lege maag, een ervaring die iedereen weleens heeft gehad.

160 **(14)** Een dergelijke “empathiserende” lectuur vindt Levi immoreel.

Misschien is literatuur wel het meest ethisch wanneer ze ons confronteert met de paradoxen en de complexiteit
165 van het leven, en niet wanneer ze een beroep doet op onze empathie en compassie.

(15) Ook in de Nederlandstalige literatuurkritiek is er tegenwoordig
170 veel aandacht voor empathie. Voor wie het graag in cijfers heeft: in de laatste tien jaar komen de woorden empathie of empathisch in Nederlandstalige recensies over literatuur
175 gemiddeld zeven tot tien keer zo vaak voor als in de jaren daarvoor

(gebaseerd op de databank LiteRom).

(16) Men zou dit terzijde kunnen

180 schuiven als een modiefenomeen, een nieuw woord voor een eeuwoude vanzelfsprekendheid. “Er zou waarschijnlijk geen fictie bestaan als we niet het vermogen hadden om ons in te beelden hoe het voelt om iemand anders te zijn of ons in andermans situatie te bevinden”, schreef de Duits-Amerikaanse literatuurwetenschapper Fritz Breithaupt.

190 **(17)** Uitspraken over empathie in recensies en interviews blijken verschillende ladingen te dekken. We gaan er gewoonlijk van uit dat empathie een fenomeen is dat zich 195 voordoet bij de lezer die met een personage meevoelt. Maar empathie speelt evenzeer aan de auteurszijde.

(18) Schrijvers willen hun verhaal op zo’n manier presenteren dat de lezer 200 erin meegaat. Omdat empathisch engagement aan de kant van de lezer altijd voor een deel subjectief is, bestaat er kans op “inaccurate empathie”. Laura Broekhuysen toont 205 zich bewust van dit probleem in haar boek *Flessenpost uit Reykjavik* (2019): “het gaat er bij de depressie van mijn personage niet om of ik die voel, of zelfs maar navoel, het gaat 210 erom dat ik haar in beeld kan brengen, dat ik een tekst maak waardoor de lezer zich kan inleven. Schrijven is niet zozeer je inleven in je personage als wel je inleven in je 215 lezer. Het personage is degene in wie lezer en schrijver samenkomen, een en dezelfde zijn.”

(19) Interessanter nog dan de voorgaande opmerkingen zijn de romans 220 die het fenomeen “moeilijke empathie” aan de orde stellen, waarbij ervaringen en opvattingen van personage en lezer ver uit elkaar

liggen. Makkelijke empathie gaat uit 225 naar situaties die ons vertrouwd zijn of naar wie in de algemene opinie onze empathie het meest verdient: vluchtelingen, kinderen, slachtoffers, al wie negatieve ervaringen heeft 230 meegemaakt.

(20) In het geval van moeilijke empathie kan een verhaal de lezer over morele grenzen heen proberen te trekken, in verhalen die “mee- 235 dogenloos en overrompend (...) betoverend en afschuwwekkend” zijn, zoals de Librisjury het formuleerde in haar rapport over *Mijn lieve gunsteling* (2020) van Lucas 240 Rijnveld. Rijnvelds verhaal over de negenenveertigjarige veearts die het hele boek lang als enige aan het woord komt met zijn obsessionele verlangen naar een veertienjarig 245 meisje, roept tegelijk weerzin maar ook een zeker begrip op, al zullen weinig lezers echt “empathiseren” met dit personage. “Weerstand en walging mogen er zijn, maar niet 250 alléén. De veearts is geen banale personificatie van het kwaad. Hij is juist heel menselijk. Je leert zijn wanen en angsten kennen”, aldus de auteur.

(21) Het doel van zulke boeken is niet zozeer om – zoals bij literatuur met makkelijke empathie – de lezer de gevoelens te laten delen, maar om een zeker begrip op te wekken of 260 inzicht te bieden in stuitende handelswijzen. Vaak komt er in het leesproces een dubbel perspectief naar voren, zodat de lezer de dader niet alleen meer als dader, maar ook 265 als slachtoffer gaat zien.

(22) Als we nu toch aannemen dat het lezen van literaire fictie op de een of andere manier het begrip voor de ander bevordert, dan nog blijft het 270 onduidelijk welke aspecten daarvoor

verantwoordelijk zijn en hoe dat
precies in zijn werk gaat. Soms lees
je dat vooral ik-verhalen of beschrij-
vingen van innerlijke gedachten of
275 een realistische stijl voor empathie
zouden zorgen, maar net zo vaak
wordt ook het omgekeerde beweerd.
(23) Het onderzoek naar de
empathische effecten van lezen staat
280 nog in de kinderschoenen. De
hypotheses waar onderzoekers van
uitgaan, staan soms lijnrecht tegen-
over elkaar. Sommigen veronder-
stellen dat toegankelijke teksten in
285 een realistische stijl het makkelijkst
empathie opwekken. Anderen gaan
uit van hypotheses die veel lezers
contra-intuïtief in de oren zullen
klinken. Zij menen dat elementen die
290 het leestempo vertragen, zoals
opvallende stilistische kenmerken en
metaforen, bijdragen tot empathie.

De lezer zou door deze “vertra-
gingen” aangespoord worden om
295 dieper in de tekst door te dringen en
na te denken over complexe
gevoelens en gedachten van verteller
of personages.
(24) En zelfs wanneer een lezer zich
300 slechts minimaal herkent in een
personage zou die er toch empa-
thisch op kunnen reageren. Literatuur
functioneert immers door sugges-
tiviteit, metaforen zijn “omwegen om
305 te spreken waarover we niet kunnen
spreken”, zoals Peter Verhelst in
Voor het vergeten (2018) schreef.
(25) Men mag het er oneens over zijn
of literatuur nu al dan niet onze
310 spontane emotionele reacties traint,
in elk geval confronteert literatuur
ons met moreel complexe situaties
die aanzetten tot reflectie.

Lut Missinne, De lage landen, 16 november 2022

*Lut Missinne is hoogleraar moderne Nederlandse literatuur aan de
Westfälische Wilhelms-Universität in Münster (Duitsland). Deze tekst is een
inkorting van het oorspronkelijke artikel, geaccordeerd door de auteur.*

noot 1 *A mile in my shoes*: Een mijl in mijn schoenen

noot 2 *safe space*: veilige ruimte

tekstfragment 1

Lezen als empathische work-out

(1) Het lezen van een verhaal verbetert de sociaal-cognitieve vaardigheden. Dat zijn vaardigheden die helpen om de gevoelens en gedachten van anderen te begrijpen. Door te lezen over de ideeën van een hoofdpersoon groeit deze capaciteit. Tijdens het lezen worden
5 dezelfde hersengebieden geactiveerd als tijdens de sociale interactie tussen mensen van vlees en bloed: het deel waar onder andere empathie wordt aangewakkerd. (...) Dat blijkt uit het promotieonderzoek van Lynn Eekhof, die vorige week op het thema promoveerde aan de Radboud Universiteit.

10 (2) *Welke verhalen kunnen deze vaardigheden verbeteren? Is dit verbonden aan een genre?*

“Daar zijn de meningen over verdeeld. Binnen de literatuurwetenschap wordt natuurlijk veel waarde gehecht aan literaire verhalen, maar in mijn onderzoek zie ik een verhaal als een stuk tekst waarin de menselijke
15 ervaring centraal staat. Het is belangrijk dat het verhaal verteld wordt vanuit een mens, met gedachten en emoties. Om het verhaal te begrijpen, móét je je wel verplaatsen in het personage.”

Jasmijn Huisman, Trouw, 23 januari 2024

Tekst 1 In jouw schoenen, in mijn hoofd

Hoe verhouden literatuur en empathie zich tot elkaar?

Lees tekst 1.

Tekst 1 kun je na de inleiding met onderstaande kopjes in vier opeenvolgende delen onderverdelen:

- deel 1: De relatie tussen empathie en lezen
- deel 2: Kanttekeningen bij de relatie tussen empathie en lezen
- deel 3: De letterkundige uitwerking van het begrip ‘empathie’ geanalyseerd
- deel 4: Slotoverwegingen bij de mogelijke effecten van lezen

- 1p 1 Bij welke alinea begint deel 3, ‘De letterkundige uitwerking van het begrip “empathie” geanalyseerd’?
- 1p 2 Bij welke alinea begint deel 4, ‘Slotoverwegingen bij de mogelijke effecten van lezen’?

“Het Londense kunstinitiatief Empathy Museum zette enkele jaren geleden een project op met als titel *A Mile in My Shoes*, onder leiding van kunstenaar-curator Clare Patey.” (regels 1-5)

- 1p 3 Welke maatschappelijke oorzaak verklaart vooral de opkomst van een project zoals dit, gelet op alinea 1 en 2?
- In de huidige samenleving
- A botsen ego’s en scherpe meningen regelmatig, waardoor er een diepe behoefte is aan menselijkheid en verbondenheid.
 - B ontstaan vaak harde en scherpe conflicten, waardoor egocentrisme en polarisatie het maatschappelijk debat domineren.
 - C vinden velen dat we onze empathie kunnen trainen, waardoor van kunst wordt verwacht dat ze het inleven in een ander centraal stelt.
 - D willen mensen zich kunnen verplaatsen in een ander, waardoor de interesse in empathie-bevorderende projecten toeneemt.

“Kunst – die sowieso inleving vraagt – kan daarbij helpen, en velen zien vooral literatuur als een geschikt experimenteerterrein daarvoor.” (regels 38-41)

- 1p 4 Citeer uit alinea 2 tot en met 4 de zin die samenvat waarom literatuur lezers meer empathisch zou maken.

In alinea 6 tot en met 13 wordt een groot aantal problemen besproken in de maatschappelijke aandacht voor empathie. Deze problemen zijn in te delen in drie groepen alinea's die elk betrekking hebben op een ander centraal probleempunt.

- 3p 5 Benoem voor elk van de groepen alinea's het centrale probleempunt. Neem de nummers uit onderstaande tabel over en zet daarachter je antwoord.

groep alinea's	centraal probleempunt
alinea 6 en 7	1
alinea 8 tot en met 11	2
alinea 12 en 13	3

Een kritische lezer kan stellen dat in twee uitspraken in tekst 1 duidelijk drogredenen zijn te herkennen:

- 1 "Is uiteindelijk de nadruk op het empathische effect van lezen misschien niet meer dan een truc om de vele projecten tot leesbevordering gefinancierd te krijgen, en simpelweg wishful thinking?" (regels 125-130)
- 2 "Uit de explosie aan leesclubs in de Lage Landen kunnen we misschien ook afleiden dat een gedeelde leeservaring even belangrijk is als het gelezen boek." (regels 137-141)

- 2p 6 Hieronder staan acht drogredenen. Geef per uitspraak aan welke drogreden een kritische lezer er vooral in kan herkennen. Neem de nummers van de uitspraken over en zet daarachter telkens de letter van de juiste drogreden.

- a cirkelredenering
- b onjuist beroep op autoriteit
- c onjuist beroep op een oorzaak-gevolgschema
- d overhaaste generalisatie
- e persoonlijke aanval
- f vals dilemma
- g verkeerde vergelijking
- h vertekenen van een standpunt

Alinea 11 bestaat uit een standpunt met argumenten. Een kritische lezer kan stellen dat de auteur twijfel uitspreekt over de aanvaardbaarheid van deze argumenten.

- 2p 7 Citeer drie afzonderlijke woorden uit alinea 11 waaruit deze twijfel kan blijken.

In alinea 12 tot en met 14 staat een probleem centraal dat ontstaat als men empathisch lezen vooropstelt in onderwijs over de Holocaust.

- 1p 8 Met welke problematische vorm van empathie die verderop in de tekst wordt besproken, komt dit probleem grotendeels overeen?
- A met “empathisch engagement” (regels 200-201)
 - B met “inaccurate empathie” (regels 203-204)
 - C met “moeilijke empathie” (regels 220-221)
 - D met “makkelijke empathie” (regel 224)

“Misschien is literatuur wel het meest ethisch wanneer ze ons confronteert met de paradoxen en de complexiteit van het leven, en niet wanneer ze een beroep doet op onze empathie en compassie.” (regels 162-167)
Deze uitspraak wordt onderbouwd in alinea 12 en 13.

- 2p 9 Geef deze onderbouwing weer door onderstaande zinnen aan te vullen. Gebruik geen beeldspraak of voorbeelden. Neem de nummers uit de zinnen over en gebruik voor je aanvullingen in totaal niet meer dan 30 woorden.

Literatuur is minder ethisch wanneer ze een beroep doet op onze empathie en compassie, want dan ...(1)...

Literatuur is het meest ethisch wanneer ze ons confronteert met de paradoxen en complexiteit van het leven, want dan ...(2)...

In alinea 18 wordt ‘inaccurate empathie’ besproken.

- 2p 10 Vat de oorzaak uit alinea 18 samen waardoor een auteur ‘inaccurate empathie’ kan opwekken. Neem de nummers uit onderstaande zin over en zet daarachter je antwoord.

Een auteur ...(1)..., en niet ...(2)..., en daardoor kan inaccurate empathie ontstaan.

In alinea 19 en 20 wordt het begrip ‘moeilijke empathie’ besproken.

- 2p 11 Vat uit deze alinea’s de twee kenmerken samen van literatuur die ‘moeilijke empathie’ opwekt. Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 30 woorden.

Alinea 20 gaat in op de roman *Mijn lieve gunsteling* van Lucas Rijneveld.

- 2p 12 Noem twee *algemene* kenmerken waardoor deze roman een voorbeeld is van ‘moeilijke empathie’, gelet op alinea 20. Geef geen voorbeelden.

“Het onderzoek naar de empathische effecten van lezen staat nog in de kinderschoenen”, aldus alinea 23. Al eerder werd in de tekst kritiek geuit op het onderzoek naar de relatie tussen empathie en lezen.

- 2p 13 Vat uit tekst 1 drie centrale kritiekpunten op dit onderzoek samen. Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 40 woorden.

De metafoor is een van de stijlmiddelen in een verhaal die volgens alinea 24 en 25 mogelijk empathie opwekken.

- 2p 14 Welke twee van onderstaande kenmerken van de metafoor leiden mogelijk tot empathie, gelet op alinea 23 en 24? Noteer de nummers van de twee juiste kenmerken.

- 1 Een metafoor beschrijft de werkelijkheid complex en empathisch.
- 2 Een metafoor geeft het centrale probleem in een verhaal treffend vorm.
- 3 Een metafoor kan aan het onzegbare uitdrukking geven.
- 4 Een metafoor kan een persoonlijke visie treffend weergeven.
- 5 Een metafoor laat je reflecteren op gevoelens en ideeën in een verhaal.

- 2p 15 Welke zin geeft de hoofdgedachte van tekst 1 het best weer?

- A De empathische werking van literatuur is wetenschappelijk absoluut niet aangetoond, waardoor het maar zeer de vraag is of het lezen van literatuur onze maatschappij verbetert.
- B Het lezen van literatuur kan weliswaar de empathie van lezers vergroten, maar dit effect ontstaat alleen onder lastig te realiseren voorwaarden en is mogelijk afhankelijk van het literaire genre.
- C Literatuur laat lezers nadenken over complexe, gelaagde problemen; hierdoor hebben lezers een breder en rijker begrip van de wereld dan niet-lezers, waardoor ze ook empathie ontwikkelen.
- D Literatuur leidt niet per se tot empathie, maar leidt waarschijnlijk wel tot reflectie en engagement doordat ze lezers met een veelvormige weergave van de werkelijkheid confronteert.

De titel van tekst 1, ‘In jouw schoenen, in mijn hoofd’, is een metafoor.

- 2p 16 Leg beide delen van deze metafoor uit, gelet op de inhoud van tekst 1. Geef antwoord in een of meer volledige zinnen en gebruik voor je antwoord in totaal niet meer dan 25 woorden.

- 2p 17 Hieronder volgen vijf uitspraken over de effecten van literatuur op lezers. Welke twee uitspraken passen het best bij de inhoud van de tekst? Noteer de nummers van de twee juiste uitspraken.

- 1 De empathische gevoelens die lezers tijdens het lezen van literatuur ervaren, zijn voornamelijk positief.
- 2 Het lezen van toegankelijke literatuur kan bij lezers net zo goed empathische vermogens opwekken als het lezen van ontoegankelijke literatuur.
- 3 Literaire teksten kunnen lezers laten nadenken over menselijke gevoelens en gedachten.
- 4 Literaire teksten zijn belangrijk doordat ze lezers kunnen confronteren met het paradoxale en complexe karakter van het leven.
- 5 Vooral meer hoogwaardige literaire genres zijn geschikt voor het opwekken van empathische vermogens bij lezers.

Lees tekstfragment 1.

- 1p 18 Komt de hoofdgedachte van tekstfragment 1 *wel* of *niet* overeen met de hoofdgedachte van tekst 1? Leg je antwoord uit.

In tekstfragment 1 wordt onder meer besproken welk genre teksten mogelijk empathie opwekt.

- 1p 19 Komen de uitspraken over het effect van genre op empathie vooral *wel* of vooral *niet* overeen met de inhoud van tekst 1? Leg je antwoord uit.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.